

FYODOR DOSTOYEVSKI
ŞEYTANLAR

Tərcüməçi:
Məmməd Qocayev

qanun nəşriyyatı

Федор Достоевский

БЕСЫ

Dahi rus ədibinin beş böyük romanından biridir. Sürgün həyatından sonra – digər məşhur romanı “İdiot”un ardınca qələmə alınıb. Lakin mövzu və ideyasına görə əvvəlki romandan kəskin fərqlənir. Hətta onun əksinə gedir. Burada aparıcı qüvvə gözəllik və xeyirxahlıq deyil, çirkinlik və pislkdir. Ən dəhşətlisi, bu qüvvə dünyanı məhvə sürükləyir.

Bütün yaradıcılıq nümunələrində olduğu kimi burada da dahi yazıcının özünə xas üslub və sənətkarlığını müşahidə etmək olur.

Федор Михайлович Достоевский
Fyodor Mixayloviç Dostoyevski
Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2024, 736 səh.

БЕСЫ
ŞEYTANLAR

Janr: fiction/roman/psixoloji realizm
Ölçü: 145x210 mm
Cild: yumşaq
Çapa imzalandı: 25.09.2023

Naşir: Şahbaz Xuduğlu
Tərcümə edəni və
ön sözün müəllifi: Məmməd Qocayev
Korrektorlar: Bəsti Məmmədova, Lalə Əmirova
Texniki redaktor: Əsəd Qaraqaplan
Mətn dizaynı: Pərvanə Şahin
Qapaq dizaynı: Rafael Qasım

Qanun Nəşriyyatı
İstanbul Copyright Awards-ın qalibi
Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., 76
Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18
Mobil: (+994 55) 212-42-37
e-mail: info@qanun.az
www.qanun.az
www.fb.com/Qanunpublishing
www.instagram.com/Qanunpublishing

ISBN 978-9952-38-818-3

© Qanun Nəşriyyatı, 2024
© Ф.М.Достоевский, 1872

EYBƏCƏRLİYİN İFLASI

“Şeytanlar” romanı Dostoyevskinin beş böyük romanından üçüncüsüdür. Əgər “İdiot” romanında yazıçı Dostoyevski gözəlliyin qüdrətindən və onun dünyanı xilas edəcəyindən bəhs edirdisə, növbəti romanında, yəni “Şeytanlar” əsərində eybəcərliyin dünyanı və insanı məhvə sürükləməsindən söz açır. Tixon ata Nikolay Stavrogina deyir: “Eybəcərlik məhv edəcək”.

Bir-birinin ardınca yazılmış bu iki roman sanki bir əkslik təşkil edir. “İdiot”dakı ideal insana qarşı “Şeytanlar”da, belə demək mümkünsə, ideal iblis qoyulur. Knyaz Mışkinlə Nikolay Stavrogin xeyirlə şərin timsalları kimi əkslik təşkil edirlər. Mışkin mütləq gözəlliyi və mənəvi kamilliyi təmsil edirsə, Stavrogin mütləq eybəcərliyi və mənəvi naqisliyi təmsil edir. Hər iki halda insanın çata biləcəyi müsbət və mənfi mütləq hədd təsvir olunur. Mışkin ruhi xəstə olaraq mənəvi kamilliyin zirvəsindədir. Stavrogin sağlamlıq və zahiri gözəllik içində qəlbində ifrat mənəvi eybəcərlik gəzdirir.

Hər iki halda şəxsiyyətin dəyəri onun milli ruha, xalq mənəviyyətinə, dinə olan münasibətilə təyin olunur. Mışkinin müqəddəsliyi onun milli zəminə üzvi şəkildə bağlı olması ilə izah edilir. Stavroginin iblisliyi, eybəcər cinayətkarlığı onun milli zəmindən ayrı düşməsi ilə şərtlənir. Stavrogin xalq Rusiyasının deyil, I Pyotrün yaratmış olduğu dvoryan Rusiyasının törəməsi və ifadəçisidir. I Pyotr rus zadəganını avropalı kimi görmək istəyirdi və nəticədə yüz əlli ildən sonra həmin o rus av-

ropalısı yarandı. Bunun da bariz nümunəsi Stavroginin təmsil etdiyi rus dvoryan tipidir. Bu tip İsayla, yəni Allah insanla, hər bir əlaqəni itirib, antixristə, yəni İnsan allaha tapınmışdır. Özünü İnsan allah kimi qələmə verən Kirillov da Stavroginin yetirməsidir, onun ideyasının icraçısıdır. “Şeytanlar” romanı Dostoyevski bədii dünyasının zülmət gecəsini, onun şər qüvvələrini ifadə edir. Ona görə də bu roman dəhşətli hadisələrlə dolu olan ən qanlı-qadalı bir əsərdir. “İdiot” romanında şəfa yolunun üfüqləri görünürdü. “Şeytanlar”da mənəvi mərəzin çıxılmaz dalana dirənməsi təsvir olunur.

Əsərin mərkəzində iki əsas qəhrəman durur: Nikolay Stavrogin və Pyotr Verxovenski. Tədqiqatçıların bəziləri Pyotr Verxovenskini, digərləri isə Nikolay Stavroginə əsərin baş qəhrəmanı hesab edirlər. Verxovenski tipi əsrin, konkret tarixi dövrün yetirməsi və inqilabçı demokratiya ideyasının təmsilçisidir. Stavrogin isə bir xarakter olaraq rus dvoryanlığının çoxəsrlik mənəvi təkamülünün məntiqi nəticəsidir. Stavroginə Dostoyevski faciəvi, Verxovenskini isə komik planda təsvir edir.

Dostoyevskinin fikrincə, rus milli ruhunda baş verən təbəddülatlar daha əsaslı prosesdir, nəinki müasir tarixi şəraitdə və sosial həyatda baş verən hadisələr. Birinci mahiyyətdir, ikinci isə konyunkturadır. Milli mahiyyət öz əksini xarakterlərdə, konyunktura isə tiplərdə və baş verən hadisələrdə tapır. Odur ki, Dostoyevski üçün xarakterlər hadisələrdən daha vacibdir. Bu mənada “Şeytanlar”ı xarakterlər romanı adlandırmaq olar.

Tipoloji cəhətdən Stavrogin rus ədəbiyyatındakı “artıq insanlar” tipinə aiddir. Fərq isə ondadır ki, əgər Onegin və Peçorin dvoryan ziyalılığının ilkin ümitsizliyinin ifadəsi idilərsə, Stavroginin faciəsi daha əsaslı və çıxılmaz bir ümitsizlikdən irəli gəlir. 1820–1830-cu illərin “artıq insan”ının qəlbindəki yara hələ təzə idi, ona görə də onun mənəvi işgəncələri və etirazları daha çılğın şəkildə ifadə olunurdu. Stavroginkimilərinin mənəvi yarası köhnəlmiş və onların etirazları artıq soyuq etinasızlığa çevrilmişdir. Əgər Lermontovun Peçorini Qafqaza sürgün edilmişdisə və onun yaddaşında 1812 və 1825-ci illərin hadisələri barədə rəvayətlər yaşayırdısa, Stavrogin 1863-cü ildə Polşa inqilabının yatırılmasında iştirak edir və onun yaddaşında qalan tarixi rəvayət Rusiyanın Krım müharibəsindəki

məğlubiyyətidir. Yeri gəlmişkən, Stavroginin atası Krım müharibəsinə yola düşür və yolda qarın ağrısından vəfat edir. Yəni Stavroginin fəxr edə biləcəyi elə bir tarixi hadisə, elə bir ailə rəvayəti yox idi. Bütün bunlar onu ümitsizliyə və mənəvi biganəliyə düçar edir. Odur ki, onun xarakterinin ümdə xüsusiyyəti hər şeyə, hətta həyata qarşı biganəliyidir. Stavrogin o dərəcədə etinasız və biganədir ki, nə Allaha inana, nə də birdəfəlik ondan imtina edə bilir. Odur ki, onun qəlbində boş qalmış yeri, nəhayət, iblis tutur. Onun canlı duyğuları sanki quruyur və soyuq idrak onun varlığına hakim kəsilir. Qəlbsiz idrak fəlakətə gətirib çıxarır. Ona görə də Stavrogin nə nifrət edə, nə də sevə bilir. Onun nifrəti də, məhəbbəti də köksüz və gücsüzdür. Canlı duyğu deyilən o titrək həyat cövhəri öz yerini quru idraka vermişdir. Ona görə də Stavrogin çox güclü və dərrakəli şəxsiyyət olmaqla yanaşı, hər bir canlı duyğudan və insani zəiflikdən məhrumdur. Bu da onu insanlıq qiyafəsindən çıxarıb iblislik qiyafəsinə salır. Özünün donmuş duyğularını hərəkətə gətirmək üçün Stavrogin cinayətə və qan tökməyə əl atır. Onun ruhu zövq, sevinc, kədər deyilən duyğulara qarşı tam etinasızdır. Nəhayət, Stavroginin cinayətləri iblisənə şəkildə eybəcərləşərək, nəticədə azyaşlı qızın alçaldılması və intiharı ilə bitir.

Bu cür cinayətlər İncildə ən ağır və bağışlanmaz cinayət hesab edilir. Bu sonuncu cinayət Stavrogin ruhunu hərəkətə gətirir və onu açıq etirafa sövq edir. Bu məqamdan onun mənəvi dirilməsi prosesi başlaya bilərdi, lakin Stavrogin bu məqamda özünün daha ağır və sonuncu cinayətini törədir – intihar edir. Bu da onun mənəvi dirilməsinin mümkünsüz olduğunu göstərir.

O, bir şəxsiyyət olaraq öz qüsurlarını, günahlarını, cinayətlərini dəf edərək, özünün dərin humanitar, insani, xristian mahiyyətinə çata bilmir, çünki insanı iblisdən ayıran hədd çoxdan keçilmişdir. Raskolnikov deyirdi ki, qarını öldürməyinə öldürüb, amma xətti keçməyib, bu üzdə qalıb. Ona görə də Raskolnikov üçün dirilmə və həyata qayıtma mümkündür. Stavrogin isə bu xətti çoxdan keçib və onun üçün geriye, yəni insanlığa yol qalmayıb.

Stavroginin daxili ikiləşməsinin zahiri ifadəsi olaraq Kirillov və Şatovun xarakterlərinə müraciət etmək lazımdır. Stavrogin onları özü-

nün iki əks ideyaları ilə yoluxdurmuş və hər birini öz ideyalarından birinin quluna çevirmişdi. Stavrogin isə bu ideyalardan heç birinə sonacan inana bilməmişdi. Amma onlardan birdəfəlik imtina da edə bilməmişdi. Şatova və Kirillova əks ideyaları təlqin etməklə, Stavrogin eyni zamanda bu ideyaların düzgünlüyünə özünü inandırmağa çalışmışdı.

Stavroginin Kirillova təlqin etdiyi ideyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əgər Allah varsa, deməli, bütün ixtiyar onun əlindədir, əgər yoxdursa, onda insan özü Allahdır və bütün ixtiyar da ona məxsusdur. Kirillov Allaha inanmır və özünü Allah elan edir. Allahlığın birinci şərti isə tam azadlıqdır. İnsan isə azad deyil və onun asılı olduğu şeylər çoxdur. Bunlardan biri ölüm qorxusudur. Bu duyğudan azad olmaq və özünü Allah kimi təsdiq etmək üçün Kirillov özünü öldürmək qərarına gəlir və öz ideyasını yerinə yetirir. Burada paradoks bir vəziyyət yaranır: allahlıq iddiasına düşmüş insan insanlıqdan da çıxır –allahlığın təsdiqi olacaq intihar insanlığın inkarına çevrilir.

Şatova təlqin edilmiş ideya rus xalqının bütün dünyada Allahın qoruyucusu olan yeganə xalq olması ideyasıdır. Ona görə də Şatov Allaha iman gətirməzdən əvvəl xalqa iman gətirir və xalq vasitəsilə Allaha çatmaq istəyir. Bu ideyanın məğzi ondan ibarətdir ki, xalqı sevməyən insan onun Allahına iman gətirə bilməz. Şatova təlqin edilmiş bu ideyaya əsasən, Avropa xalqları çoxdan Allahdan ayrı düşmüş və ona görə də mənəvi iflasa məruz qalmışlar. Avropanı bu bələdan xilas edə biləcək yeganə qüvvə rus xalqı olacaqdır.

Başqa bir ideyanın fədaisi Pyotr Verxovenskidir. 70-ci illərin anarxisti Avropadan Rusiyaya bir məqsədlə gəlib: iğtişaş törətmək, Rusiyanı xarabaya çevirmək və onun xarabaları üzərində özünün quldarlıq imperiyasını yaratmaq. Stavrogin də ona bu məqsədlə lazımdır. Pyotr Verxovenskinin səhvi onda idi ki, o, rus cəmiyyətinin sosial iflasını görməklə yanaşı, rus xalqının daxili, mənəvi, dini səbatlığını görə bilməmişdi. Rusiyanı xilas edən də bu daxili inamdır. Xalqın qəlbində bu inam heç bir sosial vəziyyətdə sarsılmazdır. Bunu Pyotr Verxovski görə bilmədi, ona görə də uğursuzluğa düşər oldu. Pyotr Verxovski kimiləri Rusiyanın vücuduna nüfuz etmiş həmin o şeytanlardır ki, onların barəsində romanın epiqrafında

söhbət açılır. İsanın ayaqları altında oturmuş və şeytanlardan azad olaraq sağalmış o xəstə məhz Rusiyadır. Rusiya sağalacaq, İsanın dərgahına qayıdacaq, onda da ədalət və azadlıq bərqərar olacaq.

Dostoyevski Rusiyanın nicat yolunu inqilabda deyil, məhz dində görürdü. Rus inqilabı da rus anarxizmi kimi müvəqqəti olaraq uğur qazansa da, axırda məğlubüyyətə düçar oldu, çünki rus inqilabının ideyası ilə rus xalqının qəlbində yaşayan əbədi və sarsılmaz inam bir-birinə zidd dəyərlər idi. Rus xalqının qəlbindən İsanı, ona olan məhəbbəti və inamı çıxarmaq mümkün olmadı. Dostoyevskinin gəlidi qənaət bundan ibarətdir.

Dostoyevski əsərlərindən ən çox bəxti gətirməyəni məhz “Şeytanlar” romanıdır. Sovet dövrü ona antinihilist, antisosialist, antiinqilabçı roman kimi baxmış və bu səbəbdən də onu mürtəcə əsər adlandırmışlar. Əsər, doğrudan da, inqilabi və nihilist ideyaların əleyhinə yönəlmişdir. Bu ideyaların daşıyıcılarına qarşı Dostoyevski heç bir müsbət qəhrəman qoymur, əsəri bu cür münaqişə üzərində qurmur. Sadəcə olaraq, nihilizmi son həddəcən inkişaf etdirir və praktiki həyatda onun iflasa uğramasını göstərir. Yəni kökündən səhv olan, milli ruha tamamilə yad olan bu ideyaya yazıçı tam azadlıq verir, onun inkişaf etməsinə şərait yaradır və bu ideyanın real həyatda özünü doğrultmadığını, öz-özünü inkar etməsini göstərir. Məzmun, fəlsəfi dərinlik, bədii vüsət sarıdan Dostoyevskinin heç bir əsərindən geri qalmayan bu roman, ümid edirəm ki, Azərbaycan oxucularının rəğbətini qazanacaqdır.

Romanda elə məqamlar, elə yerlər, elə incəliklər var ki, onları tərcüməçinin izahı olmadan başa düşmək çox çətindir. Ona görə də bu məsələlərə aydınlıq gətirmək məqsədilə bu ön sözü möhtərəm oxucuların diqqətinə çatdırmağı özümə borc bildim. Söhbət orijinaldan getsəydi, hər şey aydın olardı: orada oxucu müəlliflə təkbətək qalır. Tərcümədə isə müəlliflə oxucu arasında tərcüməçi vardır və bəzən müəyyən dil və üslub xətalari tərcüməçinin ayağına yazılır. Bu cür xətalər Dostoyevski yaradıcılığında da vardır. Amma bu dil xətalərinin Dostoyevskinin dilinə dəxli yoxdur, onlar personajların dil xətaləridir və yazıçı bunu məqsədyönlü şəkildə, yəni qəhrəmanı səciyyələndirmək məqsədilə edir.

“Şeytanlar” romanında elə səhnələr var ki, onlar özünün uzunçuluğu və yeknəsəqliyi ilə oxucunu bezdirə bilər, məsələn, Stepan Trofimoviçin monoloqları. Lakin bu uzunçuluğu Dostoyevski özü müəyyən məqsədlə edir. Stepan Trofimoviç qısa, lakonik və məzmunca dolğun danışa bilmir. Bu da onun xarakterindən, bu xarakterin özül-süzlüyündən irəli gəlir.

Stepan Trofimoviçlə salnaməçi-təhkiyəçinin söhbətləri səhnələri, əslində, bir aktyorun və bir tamaşaçının teatrıdır. Bu məhz teatrdir, Stepan Trofimoviçsə aktyordur, təhkiyəçi isə onun tamaşaçısıdır. Stepan Trofimoviç, sözün həqiqi mənasında, yaşamır, rol oynayır. O, daim aktyorluq edir. Onun bütün söhbətlərinin və çıxışlarının bir mövzusu vardır – bu, onun özüdür. Həyat deyilən səhnədə o, öz rolunu oynayır.

Üslub cəhətdən Kirillovun dili də çoxlu sual doğurur. O, elə qarmaqarışq, elə pəltək, elə məzmunuz və qeyri-səlis cümlələrlə, daha doğrusu, elə üslubsuz və qrammatik cəhətdən səhv danışır ki, oxucu tərcüməni oxuyarkən düşünə bilər ki, bu səhvlər və dildəki kələ-kötürlük müəllifin üslubu deyil, tərcüməçinin xətalıdır. Əslində isə bütün bunlar Kirillov şəxsiyyətinin, daha doğrusu, Kirillov şəxsiyyətsizliyinin və deməli, Kirillov üslubsuzluğunun nəticəsidir. Ana dilini bu cür təhrif etmək, ana dilində bu qədər köntöy danışmaq şəxsin milli ruha yad olması deməkdir. Məhz bu fikri çatdırmaq üçün Dostoyevski qəhrəmanın dilindən və üslubundan istifadə edir. Sonda görəcəyik ki, Kirillovun təkə dili və üslubu deyil, onun ideyası və məna viyyatı da köntöydür. Burada söhbət Allahdan ayrı düşmüş və özünün sırf şəxsi əqli ilə yaşamaq istəyən insandan gedir. Dostoyevski isə belə hesab edir ki, şəxsiyyət nə qədər dahi, nə qədər ağıllı və humanist olsa belə, əgər o, Allahdan və dindən uzaqdırsa, deməli, onun bütün məziyyətləri qüsura, bütün məhəbbəti nifrətə, bütün xeyirxahlığı şərə çevriləcəkdir.

Zəminsizliyin faciəsi ideyası, onun müxtəlif təzahürləri romanın əsas poetikasını təşkil edir. Stepan Trofimoviç, Nikolay Stavrogin, Pyotr Verxovenski, Kirillov, Şatov – bütün bu insanlar müxtəlif şəkildə bədbəxtdirlər, çünki zəminsizdirlər.

Roman üç hissədən ibarətdir. Birinci hissənin özəlliyi ondan ibarətdir ki, burada gələcək hadisələrin, münaqişələrin, faciəvi vəziyyətlərin,

demək olar ki, hamısına eyham vurulur. Odur ki, burada müəyyən mücərrədlik də vardır. Əsərin sonunu bilməyən oxucu bu eyhamları, gizli işarələri anlaya bilmir. Lakin onlar sonra baş verəcək hadisələrə müəyyən aydınlıq gətirir, onları bir növ psixoloji cəhətdən əsaslandırır.

Əgər romanı bütövlükdə ağaca bənzətsək, onun sonuncu iki hissəsi ağacın budaqlarını, yəni üzdə olan hissələrini, birinci hissə isə onun köklərini, yəni gizlində olan hadisələri təşkil edir. Kökləri, yəni gizli səbəbləri budaqlarla, yəni nəticələrlə bağlayan gövdə rolunu isə Stepan Trofimoviç Verxovenski obrazı oynayır. Ona görə də əsər bu obrazın təsviri və onun xarakterinin açıqlanması ilə başlayır. Bütün xətlər – həm köklərdən, həm də budaqlardan gələn xətlər bu obrazda birləşir. Stepan Trofimoviç XIX əsrin birinci yarısı rus mədəni-tarixi həyatında mövcud olan ən səciyyəvi bir hadisədir. O, Belinski-Qranovski xəttini təmsil edir və 1840-cı illərin bu ictimai-bədii təmayülünün 1870-ci illərdəki nəticələrini özündə ehtiva edir. Bu təmayülün bir ucu Qərbə, digəri isə Şərqə, yəni Rusiyaya bağlıdır.

Stepan Trofimoviç 1840-cı illərin qərbçilərindəndir ki, onlar Rusiya ilə mənən bağlı idilər. 1870-ci illərin qərbçiləri isə rus milli zəminindən tamamilə ayrılmış və ona yad olmuşlar. Odur ki, Stepan Trofimoviç onları özününkülər hesab etmir. Stepan Verxovenski ilə onun oğlu Pyotr Verxovenski arasında kəskin təzad vardır, ata ötüb-keçmiş dövrün təmsilçisi kimi Don Kixotu xatırladır, mücərrəd ideallarla yaşayır, oğul isə həddən artıq praqmatik məqsədlər güdür. Vətəndə kökləri olmayan romantik ideologiya, bir növ, öz əksinə çevrilir. Bununla da Dostoyevski 1840-cı illərin demokratik ideyalarının 1870-ci illərin anarxizminə gətirib çıxardığını göstərir. Həm ata, həm də oğul eyni kökdən – milli ruha yad olan qərbçilik ideyasından qidalanırlar. Nəticədə Stepan Trofimoviçin yüksək humanist və ilk baxışdan ədalətli idealları və ideyaları Pyotr Verxovenskinin praktiki fəaliyyətində eybəcər cinayətlərə gətirib çıxarır. Əgər qərbçiliyin ideal tərəfini gözəlliyin pərəstişkarı olan ata Verxovenski təmsil edərsə, onun praktiki tərəfini hər bir estetik duyğudan məhrum olan praqmatik ruhlu oğul Verxovenski təmsil edir. Bununla da Dostoyevski demək istəyir ki, ən ədalətli, ən ideal, ən humanist ideyalar